

Ovidius a polai amfiteátrumban

Közelítések egy Tözsér-vershez

Előadásomban Tözsér Árpád költészetének egyik kulcsművét, az *Adalékok a Nyolcadik színhez* (1982) című kötetben megjelent *A polai amfiteátrumban* című versét¹ próbálom több irányból megközelíteni. Pécsi Györgyi a verset jellegzetes Mittel-versnek tartja, melyben ugyan Mittel úr alakja konkrétan még nem szerepel, de „a szemlélete Mittel úré, az a látás, amelyben a tudat játéka lényegül valósággá, lép a külső világ helyébe”². A továbbiakban a vers néhány kulcsszavát emelem ki és próbálom meg körülírni, definiálni, megközelíteni, körkörös mozgással, s megpróbálok egyre mélyebbre jutni az amfiteátrum belsőjébe.

Zérus

„Jelenvaló; jövő – / múlt. semmi, s létel. A / három csupán tehát / kettő?” – kérdezi az időről szóló metafizikus versében Katona József.³ A jelen idő tehát az a zérópont, amelyben a múlt „létre változott” s egyúttal meg is szűnt, hiszen a jelen eltörli létével a múltat. Tözsér Árpád felülről hatalmas zérusnak látszó polai amfiteátruma is hasonló értelemben vett időfogalom, idősíkokat választ el egymástól, s egyszerre „kezde múltnak és jövőnek”. A létezés, a „létel” (ahogy Katona nevezi) „a bedekkerék szerint Augustus idejében / tehát úgy 0 táján” emelt amfiteátrum jelen ideje, a múlt és a jövő pedig egymásba hajtható, mint a felezővonallal elválasztott kártyalap felső és alsó fele. Egymás tükröképei, akár a homokóra két része: Tözsér metaforái azt a megdöbbentő tapasztalatot sugallják, hogy múlt és jövő fölcserélhető, megfordítható, fölé- vagy alárendeltségük nem végleges és nem is megmáshíthatatlan. De lehet-e „úgy látni (és láttatni) a jelent, hogy nem látom bele a jövőt, és nem terhelem a múlttal sem”⁴? Ha ezt megpróbálnánk, nem maradna más, mint a kártyalapból a kártyák királyait kettészelő felezővonal, a homokórából csupán a homokóra nyaka, az időszámításból csupán a 0. év, az európai kultúrából pedig a mindezeket jelképező polai amfiteátrum.

Az amfiteátrum mozdulatlansága persze időtlenséget is sugall, mint a bostyánba zárt rovaré Zbigniew Herbert versében: „íme, több időben élek”, mondhatná magáról, „hiszen térben élek és a része vagyok, s minden, ami tér,

1 Felhasznált kiadás: TÖZSÉR Árpád, *Körök*, Pozsony, Madách, 1985, 171–173.

2 PÉCSI Györgyi, *Tözsér Árpád*, Pozsony, Kalligram, 1995, 111.

3 KATONA József, *Idő* = KATONA József és MADÁCH Imre *válogatott művei*, Budapest, Szépirodalmi, 1974, 510.

4 FÖLDÉNYI F. László, „Az irodalom gyanúba keveredett.” *Kertész Imre-szótár*, Budapest, Magvető, 2007, 166.

megkapó, mülékony formáját kölcsönzi nekem”.⁵ Tőzsér víziója a kövek fájdalmas mozdulatlanságát, az élettelenséget zökkenti ki a nemléttel rokon időtlenségéből: s a mozgás egyszerre több időben valósul meg, az időszámítás előtt és után, Augustus és Néró idejében, a vers megírásának idejében és az olvasóktól, az amfiteátrum látogatóitól függő mindenkori mában. Az olvasó mint gyanútlan turista lép be egy kőszínházba, idegenvezető nélkül, bedekkert tartva kezében: a színpad fokozatosan elevenedik meg, megtelik gladiátorokkal, színészekkel, költőkkel, komédiásokkal, diktátorokkal és imperátorokkal, vadállatokkal és áldozatul eléjük dobott keresztényekkel. A gyanútlan turista megdöbben, hiszen az élettelen antikvitás romjai között nem vár látványosságokat, pantomimjátékot, színházat, irodalmi felolvasást. A tartóoszlopok itt is kilazulnak, mint egy későbbi Tőzsér-versben, s „kidől jelenedből amaz is, emez is”⁶: ha egy szilárdnak tűnő antik pillérhez támaszkodunk, nem tudhatjuk, melyik idősíkbá pottyanunk bele.

Homokóra

A kettéosztottság nemcsak időben, térben is megvalósul. A polai amfiteátrum a görög–római alapozottságú kultúra jelképe, nem véletlen azonban, hogy Pola Horvátországban van, az antikvitás bölcsőjén, Görögországon és Itálián kívül, ám még a valamikori Római Birodalom határain belül: igazi Mittel úrnak való köztes hely tehát, félúton kultúra és barbárság, antikvitás és kereszténység között. A Tőzsér által olyan precízen definiált homokóra nyakában van tehát: a homokóra két része Tőzsér sokat idézett esszéje szerint kelet és nyugat, Európa és Ázsia, „két fele egymást állandóan gazdagítja (tölti) és rabolja (üríti)”,⁷ a homokóra nyaka pedig nem más, mint Közép-Európa, ahol nem történik semmi, mert „az állandó mozgás állapotában csak tudomásul lehet venni dolgokat, s – kapaszkodni lehet”⁸. A homokóra-metaphora nemcsak az 1970-ben íródott esszé alapja, hanem az 1972–1982 között keletkezett, *A polai amfiteátrumban* című verset is tartalmazó verskötet visszatérő motívuma is. A *Bejárat Mittel úr emlékeibe* című versben a homokóra nyaka „a nyombél formájú bugyor”-ral, vagyis a hasnyálmiriggyel azonosul, s benne, mint Dante pokláinak bugyraiban, „pán Mittel” fiai, közép-európai költők (Zbigniew Herbert, Vladimir Holan, Vasco Popa) keresik a kapaszkodót. A polai amfiteátrumban két gladiátor teste válik homokórává:

„Az arénában két gladiátor vív órák óta
Az egyik immár hálóba kötve fekszik a földön
a másik a fekvő mellén térdel
A két test homokóra két része
a felsőből az alsóba reménytelenség pereg”

5 Zbigniew HERBERT, *Idő*, ford. Körner Gábor = Uő, *Fortinbras gyászéneke. Válogatott versek*, Pozsony, Kalligram, 2009, 401.

6 TŐZSÉR Árpád, *Nemesis* = Uő, *Csatavirág (Lét-dalok)*, Pozsony, Kalligram, 2009, 9.

7 TŐZSÉR Árpád, *A homokóra nyakában*, Dunaszerdahely, Nap, 1997, 27–32., az idézet helye: 27.

8 Uo.

Kelet és nyugat, Európa és Ázsia harca Polában drasztikus méreteket ölt, az egyik könnyörtelenül leteperte a másikat, s a homokóra ezúttal megfordíthatatlan. A harc egy momentuma van kimerevítve, a történelem egyik megmáshíthatatlan jelenete: s ha a két test a homokóra két része, a homokóra nyaka a két test közötti rés, vagy a fölénybe került gladiátor kezében levő kard, mely pillanatokon belül elsüllyed a legyőzött gladiátor testében. Kérdés, hogy ezúttal Európa vagy Ázsia van-e fölényben: ettől függ az egyikben markolatig elmerülő kard, Közép-Európa sorsa is.

A homokóra-motívumot Tózsér a versnek egy későbbi átdolgozásában kulcsmotívummá, alapvető rendezőelvvé teszi. Sokatmondó, hogy a *Panem et circenses* című⁹, homokóra-alakú képvers *A polai amfiteátrumban* című versnek csupán egy rövidített, csonkított változata: ez a 2005-ből Polára vetett újabb pillantás¹⁰ már nem tud annyira megdöbbeneni, a történelmi dimenziók egymásba csúsztatása, a gladiátorok küzdelme utáni színházi és történelmi kavalkád elmarad, a vizuális homokóra statikusabb, mozdíthatatlanabb, mintha elfelejtették volna megfordítani. A homokóra azonban élesebben rajzolódik ki, s valóban olyan lesz, mint egy kettészelt kártyalap, a homokóra nyakába éppen a kártyák királyainak felezővonala kerül, a homokóra felső részébe a bedekkeres tárgyilagos stílusát idéző konstataciók¹¹, tárgyi és történelmi tények költői dimenzióba emelt sorozata, a homokóra alsó részébe pedig a cirkuszi látványosságokat követelő tömeg kiáltásának újkori visszhangja s az arénában vívó gladiátorok képe. Tárgyilagosság és elfogultság, józan megállapítások és elvadult tömegrivalgás, tárgyalóképes kommunikáció és céltalan erőszak folyik tehát minduntalan egymásba, egymásból töltekeznek, s talán nem is létezhet egyik a másik nélkül. Ezért kellett a habermasi kommunikatív cselekvés korában az éppen lepergett homokóra újabb megfordítása előtt megállni egy pillanatra, s legalább elgondolni azt az illúziót, mely szerint a humánus kommunikáció le tudja győzni az erőszakot.

Szem

A vers záró képében az amfiteátrum lsten homlokáról lecsúszott szem, mely egy ismeretlen arc óceánjába csobban bele. Európa tehát a hasonlat szerint eredetileg egy szem nélküli óriás, kiterítve, lekötözve, ahogy az alvilágban mérföldeket eltakaró, lekötözött Tüphón. A pillanat, amelyben a költő meglátja, észreveszi és elénk tárja a maga Európáját: a szem nélküli óriás küklopszá válásának pillanata. Az amfiteátrum a küklopsz egyetlen, ám hatalmas szeme. Kettős a funkciója: egyrészt ő néz minket, másrészt mi is bele-

9 TÓZSÉR Árpád, *Légygökörek. Új versek*, Budapest, Helikon, 2006, 16.

10 A vers ennek az újabb dimenzióból való meglátásnak a konstataciójával kezdődik: „A polai amfiteátrum innen felülről 2005-ből / nézve jókora zérusnak látszik”.

11 Ezekbe olvad bele a korábbi vers végéről az őskeresztények üvöltésének hangja: „az időszámításunk hetvenes éveiben / Vespasianus kibővítette” (*A polai amfiteátrumban*, 171.), „Következésképp Vespasianusnak / nem kell Augustus körszínházát / a vadállatok elé dobott őskeresztények / üvöltésével kibővítene” (*A polai amfiteátrumban*, 173.), „Vespasianus / 70-ben bővítette ki a vadállatok elé / dobott őskeresztények üvöltésével” (*Panem et circenses*, 16.).

nézhetünk, s beleláthatunk rajta keresztül az európai történelem mélységeibe. A látásnak, a vizualitásnak az egész versben kiemelt szerepe van: először föntről (mintegy repülőgépből, vagy a záró képből visszakövetkeztetve: Isten szemszögéből) látjuk meg az amfiteátrumot, majd az ágyából reggel kikelő Augustus császár szemével, aki egyszer csak királlyá lesz a felezővonallal kettéválasztott kártyalapon.

„Felülről hatalmas zérusnak látszik”
 „mikor egy reggel az ágyból kikelő Augustus császár
 meghökkenve látta hogy lába helyén is fej van”

Aztán a Tözsér-vers narrátorát (vagy Pécsi Györgyi elméletét elfogadva: Mittel urat) pillantjuk meg a cavea legalsó fokán, s az ő szemével nézünk szét a történelmi romokon („nézem a kövek mohos arcát”). Mittel úr víziója a hordszéken behozott Augustus császárról, az arénában vívó gladiátorokról, a fellépésre váró pantomimszínészről és a felolvasásra készülő költőről két dimenzió összemosisásával végződik, s a látványnak ebben is kulcsszerepe van: az új dimenzióban Augustus „láthatóan jól érzi magát”, s „nem botránkoztatja meg hogy / mindenki őt nézi”. Nemcsak idősíkok csúsznak egymásra, hanem vizuális és hangképzetek is: a látványba beleharsog a „*Panem et circenses*” kiáltás és a vadállatok elé dobott őskeresztények üvöltése, ám ezek elhalása után fenyegető lesz a csend, a költői felolvasás vagy a pantomimszínész fellépése előtti várakozás csendje, az eredeti funkcióját veszített kókolosszus üres ásítózása, az új idősíkbá pottyant Augustus reakcióját leső, hangját viszszafojtó tömeg döbbenetének csendje. A vers maga is körkörös, vagy mondhatnánk stílusosan, ovális szerkezetű, akár az amfiteátrum: önmagába zárul vissza, felülnézetből indít, s a felülnézethez tér vissza.

„Nézem a félsziget háromszögének déli sarkába
 csuszamlott kókolosszust
 Üresen ásító hatalmas árkádjai
 kitárt kapuként lógnak az égen”

A narrátornak (s ezen a ponton távolodik el a leginkább Mittel úrtól) rálátása van az egész Isztriai félszigetre, s nemcsak a nézőpontja transzcendens, hanem a hatóereje is, mintha jogában állna az amfiteátrumot a felülről nézett világ bármelyik szögletébe helyezni.

Augustus

Suetonius, a római császárok frappáns életrajzainak írója számol be arról, hogy Augustus, aki mindenkit felülmúlt a nagyszerű látványosságok szervezésében, egy alkalommal, a Marcellinus színházának megnyitása alkalmából rendezett ünnepi játékokon hanyatt esett, mert elefántcsont székének eresztékei széthullottak.¹² Ezzel a nem éppen fenséges eséssel a császár Tözsér-

¹² C. SUETONIUS Tranquillus, *Caesarok élete. Tizenkét életrajz*, ford. KIS Ferencné, Budapest, Európa, 1964, 75.

nél egy új időszámításba pottyan: nem csupán az elefántcsont székéből esik le a földre, hanem sokkal magasabbról (az emlékezet magasságából) zuhan sokkal mélyebbre (egy új dimenzióba). Suetonius életrajza a Tözsér-vers egyik forrásának tekinthető: a történetíró az Augustus által Rómába hozott ritka látványosságok között történetesen éppen egy rinocéroszt és egy óriáskígyót említ, s a polai amfiteátrum vasketreceiben is ezek várnak jelenésre.

„Valahányszor, a látványosságok időpontján kívül is, soha nem látott vagy figyelemre méltó ritkaság érkezett Rómába, azt tetszés szerinti helyen, soron kívül bemutatta a népnek: így egy rhinoceroszt a Septánál, egy tigrist a színházban, egy ötven rőf hosszú kígyót meg a Comitiumon állított ki.” (Suetonius)¹³

„Odább két süllyesztett vasketrecben
egy rinocérosz s egy óriáskígyó vár
jelenésre” (Tözsér)

A bedekkekben még olyan távolinak tűnő Augustus Tözsérnél is, Suetoniusnál is egyre közelebb kerül hozzánk, belátunk a hálószobájába, hétköznapi életébe is. A történetíró Augustus szerénységét bemutatandó hangsúlyozza, hogy a császár „negyven évig egy és ugyanazon hálószobában aludt télen-nyáron”, „egyszerű ágyneművel vetett, alacsony és olcsó ágyon hált”, ám „hivatali öltözékét és cipőit hálószobájában hirtelen bekövetkező, váratlan dolgok esetére mindig készenlétben tartotta”.¹⁴ Meghökkenítő dolgokra tehát (rangjából, sokak által irigyelt hatalmából adódóan) bármelyik reggel számíthatott, ám az az esemény, amely a Római Birodalom hagyományos rendjének, az antik eszméknek alapjaikban való megrendüléséhez vezetett, Augustus előtt tulajdonképpen rejtve maradt, látókörén kívül esett. Csak az antik és keresztény hagyományt egységben látó Tözsér-vers figyelmeztet arra a tudathasadáshoz hasonló kettéválásra, melyet Krisztus születése, az új időszámítás elkezdődése okoz a történelmi távlatokból látott Augustus személyében: „egy reggel az ágyból kikelő Augustus császár / meghökkenve látta hogy lába helyén is fej van / s az i. e. és i. sz. között húzódó határ úgy szeli ketté / akár a kártyák királyait a felezővonal”.

109

Ovidius

Augustus császár nemcsak király a felezővonallal kettéválasztott kártyalapon, hanem egyszerismind ő a megtestesült idő, hatalom és történelem. A polai amfiteátrum tehát, mondhatnánk közhelyesen, a történelem színpada, de sokkal több is ennél: nemcsak Európának, a görög–római alapozottságú kultúrának a jelképe, hanem a költő szellemi léttére is, s ilyen szempontból nem véletlen, hogy ezen a színpadon a római költők közül éppen Ovidius készül felolvasásra. A felolvasás sosem valósul meg, hiszen Augustus hordszékének az alja éppen a készülődés percében válik le, s pottyan be a császár „véglegesen” a mi időszámításunkba.

13 Uo. 75.

14 Uo. 90.

Ovidius és Augustus viszonya, ahogy azt a római irodalomtörténetből tudjuk, nagyon is problematikus: a Tözsér által Augustus kapcsán használt, dőlő betűs jelzős szerkezet („szelíd és jó úr”) ironikusan értendő: az Augustus által (feltehetőleg egyrészt költészete, másrészt valamilyen ismeretlen politikai ok miatt) száműzött Ovidius esete mutatja, hogy az irodalomtörténetekben aranykorként emlegetett korszak („a boldog béke ideje”) tulajdonképpen diktatúra volt¹⁵. Augustusnak, a kegyes császárnak a rajza az antik történetíróknál természetesen stilizáció, bár az augustusi korszak a Tözsér által is felidézett Néroró véres uralmához képest valóban boldog békeidőnek tűnhetett. Ovidius ellenzékiisége a legújabb Ovidius-szakirodalom egyik kulcsproblémája¹⁶, s bár nyílt Augustus-ellenességről nem beszélhetünk, műveiben az ironia leple alatt, „belesimulva Ovidius egész világlátásába és világbábrázolásába”¹⁷, több kritikai élű politikai célzást találunk.

Vajon milyen művet olvasott fel, milyen beszédet mondott el Ovidius, a költő, miután a polai amfiteátrum jelenideje jövőbe fordult? Amit a Tözsér-vers elhallgat, részletesen megtudhatjuk Christoph Ransmayr *Az utolsó világ* című regényéből, melyben Publius Ovidius Naso tízperces lázító beszédet tart kétszázézer római előtt az új közsínházban (stadionban): a fenséges Augustus Imperátor „fáradt, egykedvű intésére Naso ezen az éjszakán egy csokor csillogó mikrofon elé lépett, és ezzel az egyetlen lépéssel maga mögött hagyta a római Impériumot, mi több, megfeledezett, a megszólítások mindennél fontosabb litániájáról...”¹⁸. Tözsérnél az „egyáltalán nem biztos” formula jelzi, hogy Ovidius talán nem is teszi meg ezt a lépést, s következésképpen nem is kerül száműzetésbe, s lehet, hogy Nérorémtettei sem valósulnak meg: Polában talán a történelem is megmásítható, visszafordítható.

15 Vö. pl. ADAMIK Tamás, *Római irodalom a kezdetektől a nyugatrómai birodalom bukásáig*, Pozsony, Kalligram, 2009, 393: „...a költő a zsarnokság és igazságtalanság áldozatának tekintette magát, s ezt kívánta a Tristia több darabjában a császár és a római közvélemény tudomására hozni”.

16 Pl. Alessandro BARCHIESI, *Il poeta e il principe. Ovidio e il discorso Augusteo*, Bari, Laterza, 1994.

17 GLOVICZKI Zoltán, *Ovidius ars poeticája*, Budapest, Akadémiai, 2008, 28.

18 Christoph RANSMAYR, *Az utolsó világ*, ford. Farkas Tünde, Budapest, Maecenas, 1995, 57.